

В. В. Дацюк – аспірант відділу геоботаніки та екології Інституту ботаніки імені М. Г. Холодного НАН України;
О. В. Головко – начальник відділу наукової, еколого-освітньої роботи та рекреації НПП «Дермансько-Острозький»

Рідкісні фітоценози Національного природного парку «Дермансько-Острозький» (Рівненська область)

*Роботу виконано в Інституті ботаніки
ім. М. Г. Холодного НАН України
та НПП «Дермансько-Острозький»*

Наведено раритетні фітоценози для території Національного природного парку «Дермансько-Острозький» та їх соціологічну характеристику. Наголошено на актуальності проведення комплексних моніторингових досліджень на популяційному та фітоценотичному рівнях – і на території парку, і на прилеглих площах, які в майбутньому повинні увійти до його складу. Особливістю території парку є його екотонний характер рослинності, що проявляється у великому ценорізноманітті й у великій кількості рідкісних видів флори та раритетному фітоценофонді. Докладно вивчено рідкісні асоціації на території парку з урахуванням власних даних і літературного аналізу джерел із регіону дослідження та суміжних територій для встановлення фітоценотичного різноманіття парку в системі природно-заповідних територій України. Важливе місце парку у формуванні екомережі України і Смарагдової мережі Європи для збереження та відтворення фіторізноманітності.

Ключові слова: національний природний парк, фітоценоз, охорона, динаміка рослинності.

Дацюк В. В., Головко О. В. Редкие фитоценозы Национального природного парка «Дерманско-Острозский» (Ровенская область). Предоставлен перечень редких фитоценозов территории Национального природного парка «Дерманско-Острозский» и дана их социологическая оценка. Акцентируется на актуальности проведения комплексных мониторинговых исследований на популяционном та фитоценотическом уровнях – как на территории парка, так и на прилежащих территориях, которые в будущем должны войти в его состав. Особенностью территории парка является экотонный характер растительности, что проявляется большим ценоразнообразием и большим количеством редких видов флоры и раритетным фитоценофондом. Докладно изучено редкие ассоциации на территории парка с учетом собственных данных и литературного анализа источников с региона исследования и сопредельных территорий для установления фитоценотического разнообразия парка в системе особо охраняемых территорий Украины. Ключевое место парка в формировании экосети Украины и Изумрудной сети Европы для сохранения и воспроизводства фиторазнообразия.

Ключевые слова: национальный природный парк, фитоценоз, охрана, динамика растительности

Datsiuk V. V., Golovko O. V. Rare Phytocoenoses of the National Nature Park «Dermans'ko-Ostroz'ky» (Rivnens'ka Region). The list of rare phytocoenoses of the National nature park «Dermans'ko-Ostroz'ky» and their sozological characteristic is given. It is emphasized that complex monitoring researches on population and phyto-coenotical levels on the park territory, as well as on the surrounding areas, which will become part of the park in future, is actual. The main feature of the park area is the ecotonic character of vegetation. This is manifested by huge coenotical diversity, large amount of rare plant species and communities. The detailed study of the rare communities in territory of park was conducted. Our own data, as well as analysis of the literary sources of the study region and neighboring territories have been considered for establishing of phytocoenotic diversity of the park in the nature reserve fund system of Ukraine. The position of park in forming of the ecological network of Ukraine and Emerald network of Europe is important for phytodiversity conservation and restoration.

Key words: nacional natural park, fitocenoz, conservation, dynamics of vegetation

Постановка наукової проблеми та її значення. За сучасним уявленням фітосоціологів концепція охорони фітоценозів – теоретична основа охорони екосистем, при заповіданні, яких здійснюється охорона від ценопопуляційного рівня і завершується фітостромою [16].

Сьогодні багато уваги приділяють вивченню раритетної компоненти біорізноманіття, оскільки вона досить чутлива до різноманітних впливів, особливо антропогенного характеру. Наукові заходи можуть бути запропоновані лише після комплексного вивчення екосистем на всіх рівнях їх організації.

Аналіз досліджень цієї проблеми. В основі роботи лежать власні результати експедиційних досліджень й аналіз робіт дослідників, які працювали в цьому регіоні до створення НПП «Дермансько-Острозький» [1; 4; 12–14; 17]. Наведено також опубліковані матеріали з дослідження раритетних угруповань одного з авторів публікації [2; 6; 7].

Основна увага дослідників минулих років була зосереджена на вивченні флористичної складової частини території та її раритетної компоненти, а рідкісні фітоценози розглядали під час опису окремих територій без їх докладного аналізу.

Формулювання мети за завдань статті. Сьогодні в Україні заповідано 5,4 % території, продовжується створення нових об'єктів ПЗФ, тому їх дослідження – актуальне та першочергове завдання науковців. Основним завданням новостворених об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) є докладне вивчення рослинного покриву й аналіз раритетного фітогенетичного та фітоценотичного різноманіття.

У роботі здійснено синфітосозологічний аналіз рослинності НПП «Дермансько-Острозький» із докладною її характеристикою, а також установлення сучасного стану рідкісних рослинних угруповань національного природного парку.

Матеріали та методи дослідження. Упродовж 2011–2013 рр. учені дослідили рослинність території НПП «Дермансько-Острозький», здійснювали геоботанічні описи рослинності за класичною методикою опису фітоценозів та вивчення рідкісного фітоценофонду парку методом синфітосозологічного оцінювання фітоценофонду, використаного в Зеленій книзі України (2009).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У нашій попередній роботі [3] наведено загальну характеристику рослинності парку й перелік рідкісних видів та список формацій, які охороняються згідно із Зеленою книгою України (2009), проте не було вміщено переліку рідкісних асоціацій. Тому встановлення переліку рідкісних асоціацій, які охороняються на національному рівні – пріоритетний напрям дослідження.

Національний природний парк (НПП) «Дермансько-Острозький» створений 11 грудня 2009 р. на території Здолбунівського та Острозького районів Рівненської області. Площа парку 5448,3 га, постійно використовують 1647,6 га.

Своєрідність та унікальність території НПП «Дермансько-Острозького» зумовлена його фізико-географічними особливостями, що сприяло формуванню значного біорізноманіття і високу ландшафтну репрезентативність.

Північно-східна частина парку належить до Волинської височинної області, центральна – до Малого Полісся, південна – до Середньоподільської височинної області (Кременецькі гори) [11].

За геоботанічним районуванням [8] територія НПП «Дермансько-Острозький» належить до трьох округів Південнопольсько-Західноподільської підпровінції широколистяних лісів, лук, лучних степів та евтрофних боліт Центральноєвропейської провінції широколистяних лісів: Люблінсько-Волинський округ грабово-дубових, дубових лісів і остепнених лук; Малоподільський округ грабово-дубових, соснових лісів, заплавних лук та евтрофних боліт; Опільсько-Кременецький округ букових, грабово-дубових лісів, справжніх та остепнених лук і лучних степів.

НПП «Дермансько-Острозький» є основною територією національного рівня в екомережі України. Для неї властиве фітоценотичне й ландшафтне різноманіття, багата на раритетні види та фітоценози території парку [3; 15].

Територія парку є також перспективним об'єктом для «Смарагдової мережі України», особливого природоохоронного значення, що відповідає міжнародним критеріям і має у своєму складі цінні біотопи [18].

На території парку виявлено угруповання 18 асоціацій, які охороняються згідно із Зеленою книгою України (2009) [10; 19]:

Раритетний лісофітоценофонд представлений дев'ятьма асоціаціями: *Querceto (petraeae) – Quercetum (roboris) caricosum (pilosae)*; *Quercetum (petraeae) vaccinioso (myrtilli) – hylocomiosum*; *Quercetum (petraeae) pteridiosum (aquilini)*; *Quercetum (petraeae) vacciniosum (myrtilli)*; *Pineto (sylvestris) – Quercetum (petraeae) vacciniosum (myrtilli)*; *Carpineto (betuli) – Quercetum (roboris) hederosum (helicis)*; *Carpineto (betuli) – Fraxineto (excelsioris) – Quercetum (roboris) alliosum (ursini)*; *Pinetum (sylvestris) caricosum (humilis)*; *Alnetum (glutinosa) matteucciosum (struthiopteris)*.

Скельнодубові ліси (*Querceta petraeae*) представлені чотирма угрупованнями рідкісних асоціацій: *Pineto (sylvestris) – Quercetum (petraeae) vacciniosum (myrtilli)*, *Quercetum (petraeae) pteridiosum (aquilini)*, *Quercetum (petraeae) vacciniosum (myrtilli)*, *Quercetum (petraeae) vaccinioso (myrtilli) – hylocomiosum*.

Це рідкісні острівні реліктові рослинні угруповання скельнодубових лісів. Вони характеризуються звичайним типом асоційованості едифікатора з домінантом травостою і поширені на південній межі. На території парку ці угруповання трапляються не дуже часто й зосереджені в південній

частині, що зумовлено геоморфологічними й гідрологічними особливостями території. Фітоценози відзначаються багатим флористичним складом і доброю збереженістю. Угруповання рівнинної частини поширені на південній межі [15].

Деривати соснових лісів із *Carex humilis* Leysс трапляються фрагментарно на Волинській та Подільській височинах і є рідкісними фітоценозами. Угруповання *Pinetum (sylvestris) caricosum (humilis)* ми виявили в парку вперше й докладно описали в попередній публікації [7]. Виділяються на основі домінування в травостої рідкісного реліктового виду *Carex humilis* Leysс та утворення рідкісного типу асоційованості.

На території парку ці угруповання трапляються не дуже часто й зосереджені в південній частині, що зумовлене відрогами Кременецьких гір і геоморфологічними та гідрологічними особливостями фітоценозів лісів цього типу.

Рідкісні угруповання з домінуванням у трав'янисто-чагарничковому ярусі *Hedera helix* L. представлені однією асоціацією *Carpineto (betuli) Quercetum (roboris) hederosum (helicis)*, яка належить до нейтрофільних дубових лісів. Фітоценози на території України мають обмежене поширення та відзначаються ботаніко-географічною значущістю на північно-східній межі ареалу. Фітосозологічна значущість визначається рідкісним типом асоційованості пануючих видів головного ярусу й домінуванням у трав'яно-чагарничковому ярусі рідкісного реліктового виду *Hedera helix*.

Фрагменти асоціації *Alnetum (glutinosaе) matteucciosum (struthiopteris)* відзначаються звичайним типом асоційованості едіфікатора з домінантом у травостої (*Matteuccia struthiopteris* (L.) Tod). На території України місцезростання їх малочисельні й перебувають під загрозою зникнення, трапляються невеликі локалітети [5].

Фітоценози угруповань *Carpineto (betuli) – Fraxineto (excelsioris) – Quercetum (roboris) alliosum (ursini)* трапляються на території парку фрагментарно, виділені на основі домінування рідкісного виду з Червоної книги України, *Allium ursinum* L. Угруповання перебувають під загрозою зникнення і потребують докладного вивчення та виявлення нових локалітетів.

Болотні угруповання парку представлені угрупованнями восьми рідкісних асоціацій, які охороняються згідно із Зеленою книгою України (2009) та належать до центральноєвропейських карбонатних боліт, що рідкісні для території Європи та України [4; 6; 19].

Серед них ми виявили такі асоціації: *Caricetum (davallianae) hypnosum*; *Caricetum davallianae purum*; *Caricetum (davallianae) Schoenetum (ferruginei)*; *Schoenetum (ferruginei) hypnosum*; *Molinieto (caeruleae) – Schoenetum (ferruginei) hypnosum*; *Schoeneto (ferruginei) Molinietosum (caeruleae)*; *Phragmiteto (australis) – Schoenetum (ferruginei) hypnosum*.

Формація *Cariceta davallianae* представлена трьома асоціаціями та відзначаються рідкісним типом асоційованості, де домінант *Carex davalliana* Smith. є рідкісним центральноєвропейським видом і охороняється згідно з Червоною книгою України (2009) [20].

Раритетні угруповання *Schoeneto (ferruginei)-Hypneta* представлені чотирма асоціаціями. Карбонатні болота із *Schoenus ferrugineus* L. на території України рідкісні й належать до малопоширених середньоевропейських угруповань.

Фітоценози схарактеризованих асоціацій трапляються на території парку розсіяно, займають невеликі площі й характеризуються доброю збереженістю угруповань та різним рівнем трансформованості рослинного покриву, що вказує на динаміку фітоценозів упродовж тривалих років.

На території парку відбувається трансформація *Schoeneto(ferruginei) Molinietosum (caeruleae)* і заростання *Betula pubescens* Ehrh, *Alnus glutinosa* (L.) Gaerth, *Pinus sylvestris* L., що в подальшому може призвести до зменшення площ боліт й утворення лісових фітоценозів.

Угруповання *Betuleta humilis* на території парку представлена однією асоціацією *Betuletum (humilis) caricoso (lasiocarpae) sphagnosum*, яка в Україні перебуває під загрозою зникнення. Характерною особливістю є домінування *Betula humilis* Schrank – реліктового виду, який відзначається рідкісним типом асоційованості.

Водна і прибережно-водна рослинність представлена однією раритетною асоціацією *Nymphaeetum (albae) ceratophyllosum (submersi)*, що характеризується рідкісним типом асоційованості та нечастим траплянням на території України.

Завдання наступних досліджень – проведення докладних фітосозологічних обстежень для встановлення та відновлення балансу фітоценосистем парку, особливо болотних масивів, для збереження цінних і созологічно важливих ділянок боліт.

Висновки й перспективи подальших досліджень. НПП «Дермансько-Острозький» у синфітосозологічному аспекті характеризується наявністю 18 раритетних угруповань, виділених згідно із Зеленою книгою України.

Характеристика раритетного фітоценофону вказує на велику фітоценотичну та созологічну цінність парку. Особливу увагу під час подальших досліджень потрібно звернути на створення моніторингових ділянок у межах рідкісних угруповань, оскільки вони досить чутливі до різноманітних впливів, порушується їх фітоценотичний склад, відбувається зміна домінантів і втрачається синфітосозологічна цінність фітоценозу.

Зміни природного стану середовища, що відбуваються в усіх фітоценозах, вимагають від науковців дослідження рідкісних угруповань як модельних екосистем для забезпечення відновлення корінного рослинного покриву. Дослідження фітоценозів, не лише рідкісних, а й типових, забезпечить вивчення динаміки рослинного покриву парку та менеджмент у їх управлінні.

Джерела та література

1. Андриенко Т. Л. Современное состояние и охрана редких сообществ *Cladium mariscus* и *Schoenus ferrugineus* на Украине / Т. Л. Андриенко, С. Ю. Попович // Ботан. журн. – 1986. – Т. 71. – С. 557–561.
2. Андриенко Т. Л. Флористичні знахідки на Рівненщині / Т. Л. Андриенко, Г. М. Антонова // Укр. ботан. журн. – 1986. – Т. 43, № 4. – С. 97–101.
3. Андриенко Т. Л. НПП «Дермансько-Острозький» / Т. Л. Андриенко, В. А. Онищенко, В. В. Дацюк // Фіторізноманіття заповідників та національних природних парків України. Ч. 2. Національні природні парки / за ред. В. А. Онищенко і Т. Л. Андриенко. – К. : Фітосоціоцентр, 2012. – С. 206–214.
4. Андриенко Т. Л. Рослинний світ проєктованого Дермансько-Мостівського регіонального ландшафтної парку / Т. Л. Андриенко, О. І. Прядко // Дермансько-Мостівський регіональний ландшафтний парк: проблеми становлення. – К. : Карбон, 2001. – С. 74–81.
5. Баточенко В. М. Знахідка *Matteuccia struthiopteris* (L.) Tod. у Рівненській області / В. М. Баточенко // Значення та перспективи стаціонарних досліджень для збереження біорізноманітності : матеріали конф., присвяч. 40-річчю функціонування високогірного біологічного стаціонару на г. Пожижевська (Львів, 23 груд. 1997 р.). – Львів : Простір-М, 1998. – С. 12–13.
6. Дацюк В. В. Редкие растительные сообщества Вольнской возвышенности (Украина) и их охрана / В. В. Дацюк // Актуальные проблемы геоботаники : сб. ст. и лекций IV Всерос. шк.-конф. (1–7 окт. 2012 г.). – Уфа : Изд. центр «МедиаПринт», 2012. – С. 157–160.
7. Дацюк В. В. Соснові ліси із *Carex humilis* Leyss. на Волинській височині / В. В. Дацюк // Актуальні проблеми ботаніки та екології : матеріали Міжнар. конф. молодих учених (Ужгород, 19–23 верес. 2012 р.). – Ужгород : ФОП Бреза А. Е., 2012. – С. 133–134.
8. Дідух Я. П. Геоботанічне районування України та суміжних територій / Я. П. Дідух, Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Укр. ботан. журн. – 2003. – Т. 60, № 1. – С. 6–17.
9. Заповідне лісознавство / С. Ю. Попович, О. М. Корінько, П. М. Устименко. – Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2009. – 384 с.
10. Зелена книга України / за заг. ред. Я. П. Дідуха. – К. : Альтерпрес, 2009. – 448 с.
11. Маринич О. М. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / [О. М. Маринич, Г. О. Пархоменко, О. М. Петренко та ін.] // Укр. геогр. журн. – 2003. – № 1. – С. 16–21.
12. Мельник В. І. Растительный покров Острозькой долины (Украина) / В. І. Мельник, Р. І. Савчук, В. Н. Баточенко // Ботан. журн., 2001. – Т. 86, № 8. – С. 112–119.
13. Мельник В. І. Рослинний покрив Острозької долини та його охорона / В. І. Мельник, Р. І. Савчук, В. М. Баточенко, О. Р. Баранський // Вісн. Нетішин. краєзн. музею. – 2002. – С. 102–113.
14. Мельник В. І. Ботаніко-географічний та фітосозологічний нарис Острозької прохідної долини – унікального ландшафтного екотону Східної Європи // В. І. Мельник, Р. І. Савчук, В. М. Баточенко // Заповідна справа в Україні (Спецвип. журн. «Беркут»). – 2000. – Т. 6. – С. 54–63.
15. Менеджмент охоронних лісів України / за заг. ред. акад. НАН України Ю. Р. Шеляга-Сосонка. – К. : Фітосоціоцентр, 2003. – 299 с.
16. Попович С. Ю. Синфітосозологія лісів України / С. Ю. Попович. – К. : Академперіодика, 2002. – 228 с.
17. Природо-заповідний фонд Рівненської області / за ред. Ю. М. Грищенка. – Рівне : Волин. обереги, 2008. – 216 с.
18. Смарагдова мережа в Україні / О. Р. Болтачев, Я. П. Дідух, Т. Д. Соломаха [та ін.] ; за ред. Л. Д. Проценка. – К. : Хімджест, 2011. – 192 с.
19. Устименко П. М. Раритетний фітоценофонд України / П. М. Устименко, Ю. Р. Шеляг-Сосонко, Л. П. Вакаренко. – К. : Фітосоціоцентр, 2007. – 270 с.
20. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я. П. Дідуха. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – 900 с.

Стаття надійшла до редколегії
08.10.2013 р.